

راهکاری جدید برای توسعه اشتراک منابع

فصلنامه اطلاع رسانی، دوره یازدهم شماره ۲؛ زمستان ۱۳۷۴

صفحه: ۱۱-۳

سیروس علیدوستی

مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران

کلیدواژه ها:

□ اشتراک منابع □ امانت بین کتابخانه ها □ کتابخانه دانشگاهی □ خدمات کتابخانه‌ای بهره‌وری

چکیده:

امروزه به دلیل کمبود منابع مالی و حجم روزافزون مدارک و اطلاعاتی که در جهان منتشر می‌شود، نه تنها هیچ کتابخانه تخصصی و دانشگاهی را نمی‌توان یافت که در زمینه نیازهای مراجعان خود مدارک لازم را در اختیار داشته باشد بلکه چنین امکانی نیز برای هیچ یک از آنها متصور نیست. به این ترتیب همکاری بین کتابخانه‌ها برای استفاده بهینه از منابع مالی، مواد کتابخانه‌ای و... موجود در کل کشور الزامی می‌نماید که این مهم با مکانیزمهای اشتراک منابع امکان‌پذیر است. تنها راهکار جامع موجود در این زمینه «امانت بین کتابخانه‌ها است» که حتی با فرض اجرای صحیح و فراگیر، بخشی از مساله را حل می‌کند. بخش دیگری از مساله با فراهم کردن تمهیدات لازم برای استفاده مستقیم و بدون واسطه از خدمات کتابخانه‌ها برای افرادی که به مواد کتابخانه‌ای موجود در آنها نیاز دارند حل می‌شود. این راهکار مکمل «امانت بین کتابخانه‌ها» است که با اجرای آن می‌توان بهره‌وری خدمات کتابخانه‌های تخصصی و دانشگاهی را افزایش داد.

مقدمه:

بدون شک، کتابخانه‌های تخصصی و دانشگاهی، جایی که بیشترین مدارک علمی کشور اعم از کتاب، ادواریها، مواد دیداری و شنیداری و... در زمینه‌های مختلف علوم و فنون در آنها گردآمده‌اند، از مهمترین اجزای نظام اطلاع‌رسانی علمی کشور به حساب می‌آیند و هیچ پژوهشگری نیست که در فرآیند پژوهش خود از استفاده از خدمات این کتابخانه‌ها بی‌نیاز باشد. اما به دلایل مختلف، نمی‌توان هیچ کتابخانه‌ای را یافت که در زمینه نیازهای مراجعان خود، مدارک لازم را در اختیار داشته یا قادر به گردآوردن آنها باشد. در چنین شرایطی لازم است تمهیدات لازم برای استفاده بهینه از منابع مالی و مواد کتابخانه‌ای موجود در کشور تقویت و فراهم شود.

تعریف مساله

امروزه تمامی کتابخانه‌ها در دنیا در زمینه گردآوری و تکمیل مجموعه مورد نیاز و تقاضای مراجعان خود به دلیل کمبود بودجه و حجم روزافزون مدارکی که تولید و منتشر می‌شوند به بن‌بست رسیده‌اند. در سالهای اخیر، در کشور من [آمریکا] بخصوص در کتابخانه‌های دانشگاهی و تحقیقاتی استفاده از اصطلاح «دسترسی به جای مالکیت» معمول شده است. این اصل به صورت «تدارک بموقع مدارک به جای دارا بودن مدارک» نیز عنوان می‌شود. تا قبل از سالهای اخیر، کوشش ما بر این بوده که هر مدرکی را که فکر می‌کردیم استادان و دانشجویان ما برای انجام کارشان ممکن است به آنها نیاز پیدا کنند، گردآوریم که این فلسفه «مالکیت» یا «دارا بودن مدارک» است اما به دلیل محدودیتهای مالی که همگی آن را احساس می‌کنیم، تلاش داریم که به طرف فلسفه «دسترسی» یا «درست بموقع» حرکت کنیم. به عبارت دیگر معترفیم که نخواهیم توانست تمامی مدارکی را که مراجعان ما به آنها نیاز دارند، گردآوریم. (۱)

هیچ کتابخانه‌ای در سراسر دنیا پیدا نمی‌شود که قادر باشد به تنهایی بودجه لازم برای خرید تمام منابع مورد نیاز مراجعان خود را فراهم آورد. حتی اگر بودجه کافی هم داشته باشد، هیچ کتابخانه‌ای نمی‌تواند تمام منابع خود را به همان سرعت و میزانی که چاپ و منتشر می‌شوند تهیه کند. (۲)

علاوه بر این موارد فراگیر، کشور ما در این زمینه با مشکلات دیگری نیز مواجه است. آمار و اطلاعات موجود از وضعیت آموزش عالی و پژوهش در کشور و روند رشد آن نشان می‌دهد که در سالهای اخیر، دلایلی نظیر رشد سریع دانشجویان تا بیش از ۷ برابر نسبت به سال تحصیلی ۱۳۵۶-۵۷ (۳ و ۴) و تغییر سیاستهای آموزش عالی به سمت عدم تمرکز (۵)، افزایش تعداد مراکز آموزش عالی و پژوهشی و روآوری مراکز صنعتی و دفاعی به تحقیق و توسعه (۶) باعث شده است که مجموعه نیاز و تقاضا برای استفاده از خدمات کتابخانه‌های تخصصی و دانشگاهی افزایش چشمگیری پیدا کند در حالی که به دلیل تحمیل جنگ ۸ ساله، محاصره اقتصادی و کاهش درآمدهای ارزی، امکان توسعه کافی در

این زمینه میسر نبوده است.

به این ترتیب نمی‌توان کتابخانه‌ای را یافت که در زمینه فعالیت سازمان متبوع و مراجعان خود، حتی حداقل مدارک علمی لازم را در اختیار داشته باشد. پژوهشی که درباره ۲۸ کتابخانه وابسته به دانشگاه‌های علوم پزشکی کشور در سال ۱۳۷۱ انجام شده است (۷) نشان می‌دهد که کل مواد کتابخانه‌ای آنها براساس فرمول A از استانداردهای انجمن کتابخانه‌های پژوهشی و دانشگاهی (Association of college and research Libraries: ACRL) قادر است فقط پاسخگوی ۱۸ درصد از نیازهای اساتید و دانشجویان باشد. نتایج پژوهش دیگری که وضعیت ۱۱۰ کتابخانه دانشگاهی وابسته به ۳۰ مرکز آموزش عالی مستقر در شهر تهران را که حداقل در سطح مقطع کارشناسی فعالیت دارند براساس استاندارد یاد شده نشان می‌دهد، (۸) حاکی از آن است که در سال ۱۳۷۰، مجموعه همه آن کتابخانه‌ها زیرسطح استاندارد بوده است. براساس این پژوهش، مجموعه لازم براساس استاندارد، ۴۱۰، ۴۲۰، ۸ جلد بوده که نسبت به رقم ۰،۶۲، ۷۰۵، ۲ جلد، مجموع مواد چاپی و مکتوب و معادلهای جلدی مواد میکروفرمی و دیداری و شنیداری موجود در کتابخانه‌های یاد شده اختلاف زیادی دارد. مجموعه موجود در این کتابخانه‌ها بین ۸۰ درصد مجموعه لازم در کتابخانه‌های دانشگاه تهران و ۲ درصد در کتابخانه دانشکده حسابداری و علوم مالی وزارت نفت در نوسان بوده است. دستیابی کتابخانه‌های تخصصی و دانشگاهی به حداقل مجموعه لازم براساس استانداردها، بودجه فراوانی را می‌طلبد. طبق گزارش وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی میانگین بهای هر جلد کتاب فارسی منتشر شده در سال ۱۳۷۳ در حدود ۳۹۳۶ ریال (۹) و طبق اطلاعات استخراج شده از نرم افزار فروش کتاب در نمایشگاه بین المللی کتاب تهران در سال ۱۳۷۴، میانگین بهای کتابهای غیرفارسی عرضه شده در این نمایشگاه در حدود ۶۶ دلار بوده است. با توجه به این قیمتها، تقویت مجموعه‌های ۱۱۰ کتابخانه وابسته به ۳۰ مرکز آموزش عالی مستقر در تهران براساس استاندارد ACRL به نسبت $\frac{1}{3}$ کتاب فارسی و $\frac{1}{3}$ کتاب غیرفارسی (با فرض اینکه هزینه‌هایی نظیر فضا، تجهیزات و .... نادیده گرفته شوند) در سال ۱۳۷۰ به این مبالغ نیاز می‌داشت:

مجموعه مورد نیاز	۸،۴۲۰،۴۱۰	جلد
مجموعه موجود	۲،۷۰۵،۶۲	جلد

تفاوت ۵،۷۱۵،۳۴۸ جلد

هزینه خرید کتابهای فارسی - ریال ۱۱،۲۴۷،۸۰۴،۸۶۴ = $۳۹۳۶ \times \frac{1}{3} \times ۵،۷۱۵،۳۴۸$

هزینه خرید کتابهای غیرفارسی - دلار ۱۸۸،۶۰۶،۴۸۴ = $۶۶ \times \frac{1}{3} \times ۵،۷۱۵،۳۴۸$

برای روشن شدن حجم مبالغ لازم که تنها برای جبران کمبودها در کتابخانه‌های دانشگاهی شهر تهران است، مقایسه ارقام به دست آمده با کل اعتبار اختصاص داده شده برای خرید تجهیزات، کتاب و نشریات که در وزارت فرهنگ و آموزش عالی برای سال ۱۳۷۵ پیش‌بینی شده است کفایت می‌کند. این مبلغ بنا به گفته معاون پژوهشی وزارت یاد شده ۷۰ میلیون دلار است (۱۰).

با یک فرض خوشبینانه حتی اگر بودجه لازم برای تقویت مجموعه‌های کتابخانه‌ها در حد استاندارد هم صرف شود، هر کتابخانه نسبت ناچیزی از اطلاعات و مدارک علمی منتشر شده در جهان را در اختیار خواهد داشت که مراجعان آنها از مدارک موجود در سایر کتابخانه‌ها بی‌نیاز نمی‌سازد. علاوه براین، سیاستگذاری صحیح برای مجموعه‌سازی می‌تواند از صرف هزینه‌های تکراری پیشگیری کرده و با صرف هزینه یکسان، امکان تامین منابع متنوعتری را فراهم سازد. برای حل این مسائل لازم است تهیمداتی فراهم آید که از مجموعه مدارک علمی موجود در کتابخانه‌های تخصصی و دانشگاهی استفاده موثری به عمل آید که این مهم با فراهم کردن امکان استفاده همزمان از آنها برای کلیه نیازمندان به آنها تحقق خواهد یافت. در چنین صورتی بهره‌وری خدمات کتابخانه‌ها با استفاده بهتر از بودجه و افزایش خدمات تضمین می‌شود.

امانت بین کتابخانه‌ها

تنها راهکار جامع موجود برای ایجاد امکان دستیابی همزمان به مدارک علمی موجود در کتابخانه‌های تخصصی و دانشگاهی «امانت بین کتابخانه‌ها» است. امانت بین کتابخانه‌ها به عنوان یکی از مکانیزمهای اشتراک منابع (۱۱)، خدماتی است که با استفاده از آن، مراجعان به یک کتابخانه می‌توانند به مدارک یا کپی مدارکی که در سایر کتابخانه‌ها وجود دارند دست یابند. برای تحقق این امر باید کتابخانه درخواست کننده و کتابخانه ارائه دهنده مدرک یا کپی آن، انجام

چنین خدماتی را پذیرفته باشند. این خدمات می‌تواند در قالب يك توافق دو طرفه انجام شود یا تابع مقرراتی در سطح وسیعتر باشد. دامنه ارائه این خدمات ممکن است تا فراسوی مرزهای جغرافیایی يك کشور نیز گسترش یابد. روش انجام خدمات امانت بین کتابخانه‌ها عموماً به صورتی است که برای امانت يك مدرک یا دریافت کپی آن، دو کتابخانه با یکدیگر ارتباط برقرار می‌کنند. به عبارت دیگر کتابخانه ارائه دهنده مدرک یا کپی آن با استفاده کننده نهایی از آن که مراجعان یا اعضای کتابخانه درخواست کننده است، هیچ ارتباطی پیدا نمی‌کند. در این خدمات، کتابخانه درخواست کننده در مقابل کتابخانه امانت دهنده مدرک مسئول است و استفاده کننده نهایی به نوبه خود در مقابل کتابخانه درخواست کننده مسئولیت دارد (۱۲).

خدمات امانت بین کتابخانه‌ها از سال ۱۳۴۸ در کشور به اجرا درآمده (۱۳) و هم اکنون نیز با مرکزیت مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران در حال اجراست. ماهیت این خدمات به گونه ای است که:

(۱) بخشی از نیاز به مدارک و خدمات موجود در هر کتابخانه را که به صورت غیرمستقیم و به واسطه يك مرکز دیگر (معمولاً يك کتابخانه) قابل رفع است دربرمی‌گیرد.

(۲) مدارکی که امانت دادنی و قابل تکثیر نباشند را دربر نمی‌گیرد. منابع مرجع یا منابعی نظیر کتب خطی و نظایر آنها که امانت دادنی نیستند اگر قابل تکثیر هم نباشد از شمول این خدمات خارج می‌شوند.

(۳) برای تکثیر مدارکی که امانت دادنی نباشند، تجهیزات مخصوص به خود را نیاز دارد. این تجهیزات شامل دستگاههایی برای فتوکپی، تکثیر میکروفیلم، تکثیر میکروفیش و نظایر آن است که غالباً گران قیمت نیز هستند.

(۴) در مواردی که پژوهشگر در پی یافتن مدارکی است که هنوز مشخصات دقیق آنها را نمی‌داند، کارساز نیست. چرا که برای استفاده از این خدمات، در دست داشتن مشخصات دقیق مدارک، لازم است. لذا در زمانی که مثلاً پژوهشگری در حال جمع‌آوری اطلاعاتی درباره سوابق موضوع پژوهش خود می‌باشد و مشخصات دقیقی از آنها ندارد به کار نمی‌آید.

(۵) برای کسانی که امکان استفاده از خدمات هیچ يك از کتابخانه‌های مرتبط با شبکه خدمات امانت بین کتابخانه‌ها را نداشته باشند، قابل استفاده نیست. چرا که این نوع خدمات معمولاً با واسطه يك کتابخانه به متقاضیان ارائه می‌شود بنابراین برای افرادی که شرایط عضویت در کتابخانه‌هایی که این نوع خدمات را ارائه می‌کنند، نداشته باشند قابل استفاده نیست.

(۶) به جز کتابخانه یا مرکز واسط، به سیستمهای ارتباطی (نظیر پست، مخابرات، ...) نیز وابسته است. جدای از مواردی که تقاضا یا مدارک به وسیله پیک منتقل می‌شوند، این نوع خدمات چه برای سفارش و چه برای ارائه مدرک یا کپی آن ناگزیر از استفاده از سیستمهای ارتباطی نظیر پست، مخابرات و نظایر آن است که مشکلات و نارساییهای احتمالی آنها را نیز در این خدمات وارد می‌کند.

(۷) در مواقعی که مشکل دوری راه و رفت و آمد به کتابخانه‌ای برای استفاده از مدارک موجود در آن وجود نداشته باشد، هزینه و زمانی که باید صرف شود قابل توجه نیست. به عبارت دیگر در چنین مواقعی، متقاضی ترجیح می‌دهد که شخصاً به کتابخانه دارنده مدرک مراجعه و از آن استفاده کند.

(۸) هنگامی که ارتباط اعضای يك کتابخانه یا مرکز واسط با آن محدود شده یا موقتاً قطع شود، قابل استفاده نیست. مثلاً هنگامی که دانشجویان برای گذراندن تعطیلات تابستانی خود به شهرستانهای غیرمحل تحصیل خود سفر می‌کنند یا به دلایلی نظیر این، ارتباط آنها با کتابخانه‌ای که عضو آن هستند موقتاً قطع شود نمی‌تواند از این خدمات استفاده کنند.

گذشته از محدودیتهایی که به ماهیت خدمات امانت بین کتابخانه‌ها مربوط می‌شود، این نوع خدمات با اینکه از سالها پیش در کشور آغاز شده نتوانسته است به نیاز روزافزون پژوهشگران پاسخ گوید چرا که:

(۱) تعداد کمی از کتابخانه‌های کشور عضو آن هستند. براساس گزارشی از پایگاه اطلاعات راهنمای کتابخانه‌ها و مراکز اسناد، در سال ۱۳۷۳، تنها ۱۱۴ کتابخانه یعنی ۱۳ درصد از مجموع ۹۰۸ کتابخانه‌ای که اطلاعات آنها در پایگاه یاد شده وجود دارد، عضو شبکه امانت بین کتابخانه‌ها بوده‌اند. (۱۴) اطلاعات موجود در این زمینه در مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران نشان می‌دهد که تا پایان سال ۱۳۷۴، شبکه امانت بین کتابخانه‌ها دارای ۱۸۳ عضو بوده است. بخشی از اختلاف این رقم و تعدادی که از پایگاه اطلاعات راهنمای کتابخانه‌ها و مراکز اسناد به دست آمده احتمالاً به این دلیل است که تعدادی از مراکز عضو این شبکه، فاقد کتابخانه هستند.

(۲) روشهای مربوطه همراه با تغییرات در تکنولوژی، اصلاح نشده است. به عنوان يك نمونه، بررسی انجام شده از ۲۵ کتابخانه مرکزی دانشگاههای کشور نشان می‌دهد که هیچ يك از آنها از دستگاه فاکس برای مبادله مواد خود استفاده نمی‌کنند. این در حالی است که ۶۰ درصد از آنها به نحوی از خدمات فاکس بهره می‌گیرند (۱۵). بنابراین می‌توان یکی از دلایل عدم استفاده از دستگاه فاکس در این خدمات را عدم پیش بینی چگونگی آن در آیین نامه مربوطه از جمله در مواردی مانند نحوه محاسبه هزینه، چگونگی پرداخت هزینه و... جستجو کرد.

(۳) در تبادل اصل مدارکی نظیر کتاب توفیق چندانی نداشته و بیشتر به تبادل فتوکپی مقالات مجلات محدود شده است

و هر چند در این زمینه هم به دلیل کمبود بودجه و تجهیزات کاملاً موفق نبوده است. براساس بررسی انجام شده از ۲۸۰ کتابخانه در کشور در سالهای ۱۳۶۹ و ۱۳۷۰، ۲۳/۹ درصد از آنها به ترتیب دارای دستگاه تهیه میکروفیلم و دستگاه تهیه میکروفیش هستند (۱۶).

۴) فهرستگان مدارک موجود در کتابخانه های عضو شبکه خدمات امانت بین کتابخانه ها، بعضاً موجود نبوده و در صورت وجود روزآمد نیست که این باعث اتلاف وقت پژوهشگران به دلیل انجام مکاتبات مختلف و بدون آگاهی از بود یا نبود موارد مورد نیاز خواهد شد که در نهایت نیز ممکن است به نتیجه ای نرسد.

در وضع موجود، دستیابی همزمان به مدارک علمی کتابخانه های تخصصی و دانشگاهی با محدودیتهایی همراه است و به همین دلیل نه تنها هزینه های گزافی بابت خریدهای تکراری توسط کتابخانه های مختلف با هدف پاسخگویی به نیاز مراجعان خود به صورت مجرد، به هدر می رود بلکه مجموعه مدارک علمی موجود در کشور نیز مجموعه ای غنی و دارای کمیت و کیفیتی در حد هزینه های صرف شده نیست. به عنوان نمونه، آخرین گزارش ملی تحقیقات نشان می دهد که تعداد عناوین نشریات ادواری که توسط دانشگاهها و موسسات پژوهشی به کشور وارد می شود ۲۱۰، ۳۷ عنوان [تکراری و غیرتکراری] است که اگر این عناوین را بدون تکرار در نظر بگیریم یعنی هر عنوان نشریه، مستقل از اینکه چند شماره وارد می شود فقط یک بار به حساب آید، تعداد آنها بالغ بر ۲۸۰، ۴ عنوان [بدون تکرار] می شود (۱۷). به این ترتیب از هر عنوان نشریه به طور متوسط ۸/۶ شماره توسط مراکز مختلف به کشور وارد شده است که این رقم نشان دهنده میزان هزینه های تکراری و اتلاف منابع است که با حذف عناوین تکراری و جایگزینی آنها با نشریات مورد نیاز دیگر، سرمایه گذاری انجام شده به دلیل استفاده بهتر از منابع مالی و افزایش میزان خدمات از جنبه های کمی و کیفی، بهره وری بالاتری را به دنبال خواهد داشت. علاوه بر این، تحقیقاتی هم که در سطح خرد به انجام رسیده است همین وضعیت را درباره نشریات ادواری منعکس می سازد (۱۸). هر چند اجرای صحیح و فراگیر خدمات امانت بین کتابخانه ها بخشی از این مسائل و مشکلات را برطرف می کند ولی به دلیل ماهیتی که این نوع خدمات دارد راه حل تمامی مسائل نیست و در کنار آن باید از تمهیدات دیگری نیز بهره جست.

تعمیم خدمات مستقیم کتابخانه ها

روشی که برای تکمیل «امانت بین کتابخانه ها» و رفع مسائلی که از طریق آن قابل حل نیستند پیشنهاد میشود، ایجاد امکان مراجعه و استفاده مستقیم از خدمات کتابخانه های تخصصی و دانشگاهی برای کلیه نیازمندان به مدارک علمی موجود در آنها از طریق یک سیستم فراگیر و هماهنگ است. تفاوت عمده این روش با امانت بین کتابخانه ها ایجاد دسترسی مستقیم و بدون واسطه به خدمات و مجموعه های کتابخانه های تخصصی و دانشگاهی برای کلیه نیازمندان، صرف نظر از عضویت آنان در یک کتابخانه خاص است. با استقرار این روش، مشکلات موجود در استفاده همزمان از مجموعه های کتابخانه های مختلف که از ماهیت خدمات امانت بین کتابخانه ها ناشی می شود رفع خواهد شد. به عبارت دیگر این روش در کنار امانت بین کتابخانه ها می تواند استفاده همزمان از خدمات و مدارک علمی موجود در کتابخانه های مختلف را تسهیل و تضمین کند.

«تعمیم خدمات مستقیم کتابخانه ها» مستلزم طراحی سیستمی است که تمهیدات لازم را برای آن فراهم آورد که در اینجا مشخصات اصلی آن ارائه می شود.

هدفها

هدف اصلی:

افزایش بهره وری خدمات کتابخانه های تخصصی و دانشگاهی کشور با فراهم کردن امکان بهره مندی مستقیم از تمامی خدمات آنها از طریق رویه هایی هماهنگ برای کلیه نیازمندان.

با دستیابی به این هدف، بهره وری خدمات کتابخانه ها به دلایل زیر افزایش خواهد یافت:

- ۱) شعاع خدمات هر کتابخانه تا سطح کل کشور افزایش می باشد.
- ۲) مدارک موجود در هر کتابخانه در سطح کشور قابلیت استفاده می یابند.
- ۳) محدودیت خدمات کتابخانه ها به اعضای خاص از بین می رود
- ۴) بدون صرف هزینه خرید مدارک، منابع کتابخانه ها با امکان استفاده همزمان از آنها تقویت و شکاف بین وضعیت استاندارد و وضعیت موجود در کتابخانه ها از طریق کاهش نیاز به مجموعه های پایه در آنها کم می شود.
- ۵) وحدت رویه برای استفاده از خدمات مستقیم کتابخانه ها ایجاد شده و سردرگمی مراجعان در دنبال کردن رویه های مستقل هر کتابخانه به صورت جداگانه از بین می رود.

هدفهای جانبی:

۱) کمک به توسعه فرهنگی، پرورش توان علمی و بالا بردن دانش اجتماع

۲) رفع یکی از موانع اشاعه اطلاعات و پژوهش با تسهیل در دسترسی نیازمندان به مدارك علمي در سطح کشور
۳) فراهم ساختن زمینه لازم برای موضوعي یا منطقه اي کردن کتابخانه ها. در صورتی که امکان استفاده از خدمات کتابخانه ها بصورت مستقیم وجود داشته باشد، می توان برخی از کتابخانه هاي تخصصي و دانشگاهي را مأمور تدارك مجموعه هايي در زمینه هاي خاص نمود یا خدمات آنها را به منطقه خاصي از کشور اختصاص داد تا از صرف هزینه هاي تکراري پیشگیری شود.

۴) مناسبترکردن زمینه برای اشتراك کتابخانه ها در مجموعه هاي يکديگر. در صورتی که نیازمندان به مدارك علمي در زمینه هاي خاص بتوانند از خدمات کتابخانه هاي مختلف به صورت مستقیم استفاده کنند، این کتابخانه ها می توانند خود را دارای مجموعه اي مشترك به حساب آورده و در حد امکان از هزینه هاي تکراري و اضافي پرهیز کنند.

۵) از بین بردن امتیاز ناشي از وجود مدارك علمي نسبتاً بیشتر در برخی از مراکز آموزشی و پژوهشي معذور. مدارك موجود در کتابخانه هاي دولتي- که بیشترین حجم مدارك علمي را هم تشکیل می دهند- جزو سرمایه هاي ملي محسوب شده و متعلق به آحاد مردم است هر چند که از لحاظ حقوقي متعلق به سازمان خاصي باشد لذا انحصار استفاده از آنها برای افراي که از لحاظ شغلي یا تحصيلي به آن سازمان وابسته باشند تضييع حقوق ساير نیازمندان به آن مدارك است که با لغو این انحصار چنین حقوقي نیز اعاده خواهد شد.

حوزه نفوذ

سازمانها:

این سیستم باید کلیه سازمانهاي را که به نوعي درگیر آموزش عالي و پژوهش، در هر سطحی، هستند دربرگیرد. این سازمانها- بسته به نوع فعالیت و چگونگی بهره مندي از سیستم - به این صورت طبقه بندي می شوند:

- ۱) مراکز آموزشی و پژوهشي وابسته به وزارت فرهنگ و آموزش عالي
- ۲) مراکز آموزشی و پژوهشي وابسته به وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی
- ۳) مراکز آموزش عالي و پژوهشي وابسته به وزارت آموزش و پرورش
- ۴) مراکز آموزش عالي و پژوهشي وابسته به ساير سازمانهاي دولتي
- ۵) مراکز آموزش عالي و پژوهشي غیرانتفاعي و آزاد
- ۶) واحدهاي پژوهشي و کارشناسي سازمانهاي دولتي
- ۷) واحدهاي پژوهشي و کارشناسي سازمانهاي غیردولتي

افراد:

در این سیستم باید کلیه نیازمندان به مدارك علمي موجود در کتابخانه هاي تخصصي و دانشگاهي را دربرگیرد. این افراد بسته به نوع نیاز و چگونگی بهره مندي از سیستم - به این صورت طبقه بندي می شوند:

- ۱) اعضاي رسمي و رسمي آزمایشي هیات علمي
- ۲) ساير اعضاي تمام وقت هیات علمي
- ۳) دانشجویان تحصيلات تکميلي
- ۴) ساير دانشجویان
- ۵) کارشناسان و پژوهشگران وابسته به سازمانهاي دولتي
- ۶) کارشناسان و پژوهشگران وابسته به سازمانهاي غیردولتي
- ۷) کارشناسان و پژوهشگران بدون وابستگی به سازمانها
- ۸) طلاب علوم دینی

عوامل موفقیت

موفقیت در دستیابی به اهداف سیستم، مستلزم طراحی مجموعه اي از روشهاي اجرايي، منطبق بر این معيارها است:

۱) هماهنگی در کل کشور از طریق استانداردسازي فرایند عملیات تضمین شود. با استاندارد کردن فرایند عملیات یعنی پیش بینی کلیه مراحل که باید انجام شود و همچنین اقداماتی که باید در مقابل وقایع و حالات متفاوت صورت گیرند می توان از هماهنگی کلیه اجزاي سیستم اطمینان حاصل کرد.

۲) سیستم از لحاظ هدایت و کنترل، متمرکز و از لحاظ اجرا، غیرمتمرکز باشد. هدایت و کنترل متمرکز امکان استاندارد ساختن فرایند عملیات و روزآمد کردن آن را فراهم و از طرفي از دوباره کاری توسط اجزاي سیستم پیشگیری می کند. اجرای غیرمتمرکز، بار کاری حاصل از استقرار سیستم را تقسیم و گردش عملیات را تسهیل می کند.

۳) حداقل تشریفات را برای افراد زیر پوشش پدید آورد هرچند به قیمت افزایش تشریفات برای کتابخانه ها تمام شود به

عبارت دیگر بر مدار افراد زیرپوشش شکل گیرد.

۴) حداکثر ضمانت را برای پیشگیری از خسارت به کتابخانه های زیرپوشش با حداقل مقررات فراهم آورد. به این منظور کنترل های پیش از عمل و حین عمل بیشتر توصیه می شود. البته مقررات نباید آن چنان باشند که هزینه های مشهود یا غیرمشهودی بیش از مزایای حاصل از کنترل پدید آورند.

۵) امکان انجام کنترلهای لازم را برای پیشگیری از هرگونه سوء استفاده فراهم کند

۶) جبران خسارتهای احتمالی به کتابخانه های زیرپوشش را با حداکثر سرعت ممکن تضمین کند. اطمینان از جبران خسارتهای تمایل به همکاری را در کتابخانه ها افزایش خواهد داد.

گذشته از معیارهای گفته شده برای طراحی روشهای اجرایی، اجرای موفقیت آمیز سیستم به دنبال کردن خط مشیهای زیر بستگی دارد:

۱) منابع انسانی، فیزیکی و مالی لازم برای کتابخانه های زیرپوشش فراهم شود. در صورت استقرار چنین سیستمی مسلماً حجم کار تعدادی از کتابخانه های زیرپوشش، از ظرفیت آنها فراتر خواهد رفت که تامین منابع لازم برای آنها استقرار سیستم را تسهیل می کند.

۲) نیروی انسانی مجری سیستم، آموزش کافی ببیند. با توجه به پوشش وسیع سیستم، آموزش مجریان، هماهنگی در اجرای فرایند استاندارد عملیات را افزایش می دهد.

۳) تسهیلات سیستم به گونه ای باشد که انگیزه های رشد را در کتابخانه ها از بین نبرد. اطمینان از اینکه کتابخانه های دارای مجموعه های ضعیف تلاش خود را برای بهبود آن به امید استفاده از کتابخانه های غنی کاهش نمی دهند از پدید آمدن مراکز که علیرغم توان رشد، سربار سایر مراکز باشند جلوگیری می کند.

۴) مقررات داخلی کتابخانه ها- حتی المقدور - محترم شمرده شود. عدم احترام به مقررات کتابخانه و عدم اعتنا به استقلال آنها تمایل به همکاری را کاهش می دهد. مقرراتی نظیر ساعات کار، محاسبه جریمه و مواردی شبیه آن که تأثیری بر سیستم نداشته باشند باید محترم شمرده شوند.

۵) برای رفع موانع موجود برای استقرار سیستم، بیشتر از روشهای توجیه و تشویق استفاده شود. پوشش وسیع سیستم و تعداد مراکز و افراد زیرپوشش، کنترل همه جانبه را پیچیده و مشکل می کند لذا تمایل کتابخانه ها به همکاری در اجرای صحیح سیستم نقش اساسی دارد. مسلماً چنین تمایلی به توجیه و تشویق، بهتر حاصل می شود.

۶) جبران خسارتهای به گونه ای انجام شود که کتابخانه خسارت دیده، مستقیماً از نتیجه آن برخوردار گردد. در صورتی که خسارات احتمالی به کتابخانه مستقیماً به خود آن کتابخانه بازنگردد، مسئولین آن نسبت به تضعیف مجموعه خود نگران خواهند شد که این نگرانی می تواند از میزان همکاری آنها بکاهد.

تعمیم خدمات مستقیم کتابخانه ها در عمل

تعمیم خدمات مستقیم کتابخانه های تخصصی و دانشگاهی عملاً از اوایل سال ۱۳۷۴ با اجرای آزمایشی طرحی به نام «طرح تعمیم خدمات کتابخانه های تخصصی به افراد غیرعضو» آغاز شده است. این طرح، حدود ۲۰۰ کتابخانه زیرپوشش وزارت فرهنگ و آموزش عالی و دانشجویان کارشناسی ارشد و دکتری تخصصی و اعضای رسمی و رسمی آزمایشی هیات علمی وابسته به آن را در برمی گیرد. براساس این طرح، افراد زیرپوشش می توانند کارتهای مخصوصی را به نامهای «کارت عضویت در طرح» و «کارت امانت» از یکی از کتابخانه های محل کار یا تحصیل خود که به همین منظور تعیین شده اند، دریافت دارند و با استفاده از کارت اول به کلیه کتابخانه های زیرپوشش مراجعه و از تمامی خدمات آنها که در محل کتابخانه به اعضای معمولی آنها ارائه می شود، استفاده کنند و در صورت نیاز با سپردن هر «کارت امانت»، یک کتاب را که طبق مقررات هر کتابخانه امانت دادنی باشد، برای مدت معین به امانت گیرند. برنامه ریزی و هدایت این طرح توسط مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران به انجام می رسد و هرگونه خسارتهای که به دلیل بازنگرداندن کتابهای امانتی توسط افراد زیرپوشش به هریک از کتابخانه ها وارد شود از بودجه ای که از طرف وزارت فرهنگ و آموزش عالی به همین منظور اختصاص داده شده است، جبران می شود. خسارتهای پرداخت شده، در گلوگاههایی نظیر زمان فراغت از تحصیل دانشجویان، از افراد مختلف دریافت خواهد شد. تعمیم خدمات مستقیم کتابخانه، پس از اتمام دوره آزمایشی طرح یاد شده با تمهیداتی که در دست تهیه است به اهداف جامع خود نزدیکتر خواهد شد، انشاء الله.

قدردانی:

از جناب آقای دکتر حسین غریبی به خاطر راهنمایی در تدوین مقاله و از سرکار خانم سکینه انصافی به خاطر همکاری در تهیه آمارهای ارائه شده سپاسگزار می شود.

- 1) Boisse', Joseph A. "Library Cooperation: A Remedy But not a Panacea." IFLA Journal 21(2): 89-93 (1995)
- 2) گوزو ا.ج. (Goza A.J) «خدمات مناسب کتابخانه های علوم پزشکی در کشورهای جهان سوم» ترجمه طاهره زرین. فصلنامه کتاب، ۱ (شماره ۱، ۱۳۶۹): ۸۴-۹۲
- 3) وزارت فرهنگ و آموزش عالی، موسسه پژوهش و برنامه ریزی آموزش عالی. آمار آموزش عالی ایران سال تحصیلی ۷۲-۱۳۷۲. تهران: ۱۳۷۳. ص هیجده و ۴۵۹.
- 4) «حذف کنکور کارشناسی ارشد و دکترا برای دانشجویان ممتاز». کیهان، ۱۸ مهر ۱۳۷۴. ص ۳.
- 5) مرکز تحقیقات علمی کشور. مجموعه قوانین و مقررات مربوط به امور پژوهشی. تهران: معاونت پژوهشی وزارت فرهنگ و آموزش عالی، ۱۳۷۴، ص ۱۸ و ۶۲.
- 6) «مراسم افتتاح دو نمایشگاه تخصصی ...» ایران. ۴ تیر ۱۳۷۴. ص ۱۳.
- 7) منفرد، الهه. «بررسی روند رشد توسعه منابع کتابخانه های پزشکی دانشگاه های علوم پزشکی کشور...» پایان نامه کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع رسانی، دانشکده مدیریت و اطلاع رسانی پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی ایران، ۱۳۷۲.
- 8) حقیقی، محمود. «ارزیابی مجموعه کتابخانه های دانشگاهی شهر تهران» پیام کتابخانه، ۲ (شماره ۱): ۱۸-۳۶
- 9) «روزانه ۳۰ کتاب در کشور منتشر شده است» اطلاعات. ۱ تیر ۱۳۷۴. ص ۱۰
- 10) بیست و هشتمین گردهمایی روسای دانشگاه ها با صدور قطعنامه ای پایان یافت. ایران. ۲۰ آذر ۱۳۷۴ ص ۱۶
- 11) Kent, Allen, ed. Resource Sharing in Libraries. USA: Marel Dekker, Inc., 1974.
- 12) Cornish, Graham P. Model Handbook for Interlending and copying. UK: IFLA/UNESCO, 1988
- 13) مهدوی، محمدنقی. امانت بین کتابخانه ها، اصول و رهنمودها. تهران: مرکز اسناد و مدارک علمی، ۱۳۶۷.
- 14) مهریزی، ناهید. «گزارش تحلیلی طرح تهیه راهنمای مراکز اطلاع رسانی ایران». تهران: سازمان پژوهش های علمی و صنعتی ایران، ۱۳۷۴، ص ۴۸ (پلی کپی).
- 15) داورپناه، محمدرضا. «زمینه یابی شبکه انتقال متن مقالات در سیستم امانت بین کتابخانه های مرکزی و مراکز اسناد دانشگاه های کشور با استفاده از فاکس مایل». پایان نامه کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع رسانی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تهران، ۱۳۷۲، ص ۴۵-۴۶
- 16) مرتضایی، لیلیا. «بررسی آماری وضعیت اطلاع رسانی در ایران». اطلاع رسانی ۱۰ (شماره ۲ و ۳ تابستان و پاییز ۱۳۷۲): ۱-۲۲.
- 17) گزارش ملی تحقیقات سال ۱۳۷۲- اصلاح شده. تهران: شورای پژوهش های علمی کشور، ۱۳۷۴، ص ۴۵.
- 18) سندسی، مریم. «بررسی وضعیت و میزان همپوشانی عناوین نشریات ادواری غیرفارسی موجود در کتابخانه های دانشگاه های علوم پزشکی ایران، تهران و شهید بهشتی در سال ۱۹۹۲» پایان نامه کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع رسانی، دانشکده مدیریت و اطلاع رسانی پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی ایران، ۱۳۷۲.